

Проблеми міжнародно-правового статусу сучасних регіонів

Н. В. Камінська

кандидат юридичних наук, доцент Національної академії внутрішніх справ

У статті здійснено комплексний аналіз багатоаспектного поняття «регіон», особливостей міжнародно-правового статусу сучасних регіонів на основі існуючих концептуальних підходів у сучасній науці, міжнародно-правових актів та практики співробітництва держав.

Ключові слова: регіон, громада, міжнародно-правові стандарти, правовий статус.

В статье осуществлен комплексный анализ многоаспектного понятия «регион», особенностей международно-правового статуса современных регионов на основе существующих концептуальных подходов в современной науке, международно-правовых актов и практики сотрудничества государств.

Ключевые слова: регион, общество, международно-правовые стандарты, правовой статус.

In the article the complex analysis of the multidimensional phenomenon is carried out «region», features of міжнародно-правового статусу of modern regions on the basis of existent conceptual approaches in modern science, міжнародно-правових acts and practice of collaboration of the states.

Keywords: region, society, international standards, legal status.

На сучасному етапі розвитку дедалі частіше актуалізуються проблеми, пов'язані з визначенням сутності регіонів, їх класифікації та правового статусу згідно з існуючими міжнародно-правовими та відповідними національними нормативно-правовими актами. Загальноцивілізаційні тенденції розвитку світового співтовариства, його окремих регіонів, інтеграційні процеси, а також особливості внутрішньодержавної організації, потреби локальних територіальних спільнот (громад) та інтереси населення зумовлюють необхідність проведення ґрунтовних наукових досліджень у цій сфері.

Теоретико-історичні, спеціальні та прикладні аспекти поняття регіону привертати і продовжують привертати увагу представників різних наук: географії, економіки, історії, регіоналістики, регіонознавства тощо. Його аналізували в різні часи відомі вчені М. Азнар, Е. Бабст, Ж.-Л. Берко, Н. Бістрам, Ж. Боден, Ф. де Брюке, В. Вернадський, Т. Вюртенбергер, Й. Герде, Ф. Дельпере, Ж.-К. Каувенберг, Т. Ларсон, Г. Майер, Монтеск'є, К. Номден, Т. Отлінгера, Ф. Петітвіль, К. Плоккера, Ж.-Л. Поже, К. Ріхтер, П. Сегварі, А. Б. Сендон, С. Соловійов, Б. Топорнін, Е. Холліс, Б. Чичерін, В. Чіркін, Л. Дж. Шарп, Ж. ле Шательє, А. Шапов та ін.

Серед сучасних українських дослідників регіону переважають представники науки державного управління (Т. Безверхнюк, В. Вакулєнко, З. Варналій, І. Грицяк, В. Керецман, Т. Кучеренко, В. Мамонова, Ю. Наврузов, Н. Нижник, С. Романюк, В. Рубцов, В. Семенов, Е. Топалова, М. Чумаченко та ін.). У юридичній науці ці питання розглядаються лише в контексті адміністративно-територіального устрою, децентралізації влади, здійснення місцевого самоврядування на регіональному рівні (М. Баймуратов, О. Батанов, І. Заєць, В. Кампо, Р. Колишко, І. Коліушко, В. Крав-

ченко, А. Ткачук, В. Шаповал та ін.). Іноді підкреслюються прогалини чинного національного законодавства і міжнародного права у цій сфері, потреба більш детального вивчення зарубіжного досвіду врегулювання статусу регіонів, визначення їх обсягу правосуб'єктності.

Тому метою статті є здійснення комплексного аналізу багатоаспектного явища «регіон», особливостей міжнародно-правового статусу сучасних регіонів.

Слово «регіон» походить від лат. *regio* – територія, місцевість, область, район; *regio* – межа, відмежованість, кордон, провінція; *regere* – керувати. Останнє значення суттєво доповнює розуміння регіону: керована, але така, що не має суверенітету, територія [1]. Загальне визначення поняття «регіон» переважно зустрічається у довідкових та енциклопедичних виданнях універсального характеру [2]. Однак нездоліком таких тлумачень регіону, на нашу думку, є те, що до його ознак включено велику кількість критеріїв, що призводить до певної невизначеності поняття.

При визначенні поняття «регіон» В. Керецман виходить з того, що це сукупність частин соціального, природно-ресурсного та ін. потенціалів держави, що збігаються просторово, й щодо цієї сукупності можуть і повинні здійснюватися певні регулятивні дії з боку держави, місцевих органів влади, інших суб'єктів [3]. Його пов'язують і з новим напрямом економічної науки – регіональною економікою, великою територією країни з однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів і матеріально-технічної бази, виробничої й соціальної інфраструктури [4].

Оскільки термін «регіон» часто вживають для позначення території певної країни і навіть кількох країн, деякі вчені його розуміють як групи сусідніх країн, близьких за національним складом і культу-

рою жителів або однотипних за суспільно-політичним устроєм [5].

Справді, донедавна в міжнародному праві поняттям «регіон» позначались, як правило, групи держав Європи, Америки, Африки, Азії тощо. З огляду на появу великої кількості міжнародно-правових актів, що стосуються адміністративно-територіальних одиниць держав регіонального рівня, створення і функціонування відповідних органів у рамках існуючих міжнародних організацій з питань розвитку таких регіонів, транскордонне міжрегіональне співробітництво, можна стверджувати про багатоманітність значення цього поняття.

За останній час відбулася акцентована трансформація у розумінні терміна «регіон», що не є синонімом «периферія», яке зникає з активного термінологічного вжитку. Поняття «регіон» рідше означає «територію, віддалену від центру». Його розглядають як «фактор глобального розвитку», «потенціал для збереження традиційного способу життя», «елемент розвитку для утворення самостійного регіонального розвитку», «багатогранний принцип, що може бути наповнений якимись атрибутами» [6].

На нашу думку, слід трактувати регіон як самостійну просторово-географічну, адміністративно-територіальну, інституційно-політичну, економічну, соціальну, історико-культурну, етнічну і демографічну одиницю чи територіальне утворення субнаціонального рівня, що має відповідну організаційну структуру і наділений відповідним правовим статусом.

Широко використовується поняття «регіон» у конституційному праві європейських держав. Їх не сприймають лише як звичайні адміністративно-територіальні одиниці (об'єднання), іноді регіони однієї й тієї самої країни можуть мати різні назви і статуси. Якщо на внутрішньодержавному рівні виділяють «область» та «регіон», то

чіткого й однозначного їх співвідношення не існує. Хоча світова практика дозволяє стверджувати, що поняття «регіон» є ширшим порівняно з поняттям «область», яка входить до складу першого.

Через особливий конституційно-правовий статус регіональних адміністративно-територіальних одиниць Великобританії, Італії, Іспанії деякі дослідники виділяють за формою державного устрою, окрім унітарної та федеративної держави, такий вид, як регіоналізована (регіоналістська) держава, яка поєднує елементи унітаризму, федералізму, автономії. Вони передбачають створення регіональних урядів з конституційним статусом, законодавчі повноваження й високий ступінь автономії [7].

Вивчаючи досвід Бельгії, Іспанії, Італії, Німеччини та Франції, Ж. Зіллер обґрунтовує поняття «регіональна громада», оскільки колективна дієздатність забезпечує жителям області чи іншого регіону участь у державотворчому процесі через збір підписів для проведення загальнодержавного референдуму, а традиційна політична орієнтація їх населення забезпечує перемогу певним політичним силам на виборах до національних чи інших представницьких органів [8].

Однак такі позиції є предметом дискусій і потребують детальнішого дослідження. Загалом це територіальні одиниці субнаціонального рівня, головне проміжне утворення між центральними і місцевими органами влади. Тут цікавим є підхід Л. Дж. Шарпа, який пояснює поняття «регіон» через абстрактний простір прийняття рішень на відміну від рівня управління [9].

Спираючись на поширений у сучасній політико-правовій науці поділ адміністративно-територіальних одиниць, також виділяють серед них «штучні» – насамперед автономії, та «природні» – міста [10], включаючи великі міста, що прирівнюються до регіонів тощо. Ураховуючи різно-

маніття підходів щодо класифікації регіональних структур влади, найбільш поширеним є виокремлення: 1) державних утворень – суб'єктів федерації; 2) адміністративно-територіальних та національно-територіальних автономій; 3) органів регіонального самоврядування, які функціонують, як правило, на рівні областей, повітів, округів, провінцій тощо.

Найбільш суперечливі позиції у науковій літературі стосуються правосуб'єктності автономії. Протягом тривалого часу вважалося, що основні ознаки держави: територіальне верховенство, державний апарат, конституція, законодавство, громадянство. Однак важливо виходити з двох начал: суто державницького та автономістського з елементами самоврядності, іноді законодавчими повноваженнями. Тому доцільно підкреслити особливу владу автономії, яка відрізняє її від інших державно-правових утворень [11]. Зокрема, в основі правосуб'єктності АР Крим в Україні – своєрідна форма реалізації місцевого (регіонального) самоврядування як самостійного виду публічної влади.

На території автономії так само, як і інших адміністративно-територіальних одиниць, визнається право територіальних громад вирішувати питання місцевого значення, утворювати з цієї метою органи місцевого самоврядування, здійснювати зовнішньоекономічну функцію тощо. При цьому міжнародна правосуб'єктність автономії має усічений характер, вона реалізується більшою мірою не безпосередньо, а через діяльність інших суб'єктів, які володіють т. зв. активною правосуб'єктністю.

Загалом для адміністративно-територіальних одиниць регіонального рівня як суб'єктів правовідносин специфічними атрибутами, які характеризують особливості їхньої правосуб'єктності, є: обов'язкова наявність легітимізованої владно-структурної організації, яка опосередковує реалізацію відповідних прав

та обов'язків; наявність об'єктивно чинних (народ, територіальні громади) або спеціально створюваних суб'єктів (органів публічної влади), через які вони здатні (можуть) вступати у правовідносини.

Більшість регіональних структур здійснюють власні юридичні можливості в особі територіальних спільнот (громад), органів і посадових осіб. Як підкреслюють В. Ф. Погорілко, В. А. Федоренко, О. В. Батанов, суб'єктами конституційно-правової відповідальності не можуть бути адміністративно-територіальні одиниці, вони – суто територіально-просторові межі функціонування суб'єктів правових відносин та конституційно-правової відповідальності, а не суб'єкти будь-якої відповідальності [12]. У свою чергу, дослідники проблем правового статусу міста зробили висновок, що місто має конституційну деліктоздатність, а отже, є суб'єктом конституційно-правової відповідальності. Однак його юридична відповідальність виявляється не безпосередньо, а опосередковано, у вигляді відповідальності міської влади, відповідних посадових осіб [13]. Отже, зазначені суб'єкти є носіями опосередкованої деліктоздатності і самостійно нести відповідальність не можуть.

У міжнародно-правових відносинах, на нашу думку, поки формується інститут правосуб'єктності регіонів, ще завчасно стверджувати про специфіку їх деліктоздатності, проте необхідно, насамперед, на національному рівні здійснити відповідні теоретичні, порівняльні та прикладні дослідження, міжнародно-правовий аналіз у цій сфері.

Усі адміністративно-територіальні одиниці, насамперед регіони, є своєрідними феноменами людської цивілізації і т. зв. генераторами соціальних змін у суспільстві. Хоча, розглядаючи регіони як суб'єктів правових відносин, слід зазначити, що після оформлення певної частини території держави в адміністративно-територі-

альну одиницю регіонального рівня вона набуває можливості мати органи влади, бути носієм прав та обов'язків, виступати як суб'єкт певного кола відносин. При цьому суб'єктом є не власне територія, а саме певним чином організована адміністративно-територіальна одиниця [14].

Правовий статус регіонів, формування системи взаємовідносин між центром і регіонами в європейських країнах відображений у законодавчих актах, які регулюють економічні, соціальні та інші процеси регіонального розвитку, децентралізації влади. Відносини, що виникають у процесі державного впливу на розвиток регіонів, регулюються правовими нормами, які містяться у різних актах національного законодавства та міжнародно-правових документах.

Водночас регіон є також об'єктом міжнародно-правових відносин. Окремі аспекти міжнародно-правового статусу регіону відображені в міжнародно-правових актах міжнародних організацій.

Зокрема, поширена в Європейському Союзі концепція «Європа регіонів» ґрунтується на закріпленому Європарламентом у Хартії про регіоналізм 1988 р. понятті «регіон» як гомогенний простір, що має етнічну, фізико-географічну, культурну, мовну спільність господарських структур та історичну долю. Вона протистоїть централістській концепції творення загальноєвропейських інституцій, передбачає активну участь регіонів країн Європи у владних функціях ЄС. Ризики реалізації концепції «Європа регіонів» полягають у необхідності вироблення складних попередніх процедур для підтвердження повноважень сторін, які вступають у переговори; ослабленні системи колективної безпеки тощо. Незважаючи на це, дана концепція сприяла зміцненню ролі регіонів, і процес створення правової, організаційної основ для регіонального рівня влади, різних форм взаємодії

регіонів на наднаціональному рівні став реальністю.

У Декларації щодо регіоналізму в Європі 1996 р. Асамблеєю Європейських регіонів визначено регіон як територіальне об'єднання (одиницю), що є наступним після національного рівня, під безпосередньою юрисдикцією суверенної держави, має політичне самоврядування [15]. Регіон визнається конституцією чи законодавством держави, які гарантують його автономію, самобутність, повноваження та організаційний устрій. Він має свою конституцію, статут автономії або інший законодавчий акт, який визначає його організацію та повноваження, розмежування повноважень між державою та регіонами. З метою збереження своїх історичних, соціальних і культурних особливостей регіони в одній й тій самій країні можуть мати різні статуси, що встановлюються конституцією або законодавством держави відповідно до принципів політичної децентралізації.

Тобто ЄС передбачає особливі утворення в своїх державах – членах, з якими ЄС перебуває в безпосередніх відносинах, а саме – регіони. Це третій рівень, що підпорядковується ЄС і окремим державам – членам, формуючи основи європейського регіоналізму. Загалом це керована територія, що не має суверенітету, невід'ємна складова демократії, децентралізації і самовизначення шляхом залучення людей до усвідомлення своєї спільності, розширення можливостей їх участі у громадському житті, а також незамінний елемент європейського розвитку та інтеграції, незважаючи на різне походження і функції.

Сучасна регіональна політика Ради Європи розкрила нове бачення регіону в контексті європейського масштабу. У розумінні Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 р. місцеве самоврядування є саме муніципальне та регіональне самоврядування [16]. Тобто передбачається

утворення і наділення відповідним обсягом правосуб'єктності відповідні регіони держав.

Як передбачено Європейською конвенцією про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади, прийнятою РЄ 1980р., це не лише структурна одиниця національної системи територіального устрою, але й транснаціональна територія, яка виходить за межі однієї держави («еврорегіон», «прикордонний регіон») [17]. Цей акт містить основні положення та засади створення системи міжнародного співробітництва між сусідніми регіонами держав та їх місцевою владою. Він практично став першим профільним актом макрорегіонального характеру, що містить відповідні міжнародні стандарти, і поклав початок створенню на континенті «еврорегіонів». Це макрорегіональні інтеграційні структури міжнародного характеру з розвинутою спільною соціально-економічною інфраструктурою.

Приєднання України до цієї конвенції 1985 р., 1993 р. оформило започатковані процеси становлення транскордонного співробітництва із сусідніми державами («Карпатський еврорегіон»), стало правовою підвалиною активізації такої діяльності (еврорегіон «Буг») [18]. Це позитивний досвід запровадження міжнародно-правових стандартів у цій сфері, що інтенсифікує участь у міжнародному співробітництві місцевої і регіональної влади.

Гострота проблем міжнародно-правового співробітництва міст, міст – регіонів та інших структур регіонального рівня відображена в Соціальній хартії міст – членів союзу Балтійських міст (Росток, 13 жовтня 2001 р.); Визначальних принципах стійкого просторового розвитку Європейського континенту 2000 р.; Стратегії європейського регіонального планування 1988 р.; Хартії «Міста Європи на шляху до стійкого розвитку (Ольборгська хар-

тія)» 1994 р.; Європейській урбаністичній хартії 1993 р.; Європейській хартії регіонального/просторового планування 1983 р. (Торремолінська хартія); Лісабонській Угоді з розвитку регіонального самоврядування (CDLR); Хартії про участь молоді в муніципальному та регіональному житті 1994 р.; «Порядок денний Хабітат II» (Стамбул 1996 р.) тощо.

Водночас на порядку денному міжнародних організацій постав розгляд проєктів нових міжнародно-правових актів у цій сфері. Особливої уваги, на нашу думку, потребує аналіз проєкту Європейської хартії регіональної демократії 2008 р., розроблений на підставі попереднього проєкту Європейської хартії регіонального самоврядування. Тут зазначається, що регіональна демократія сприяє подоланню наслідків глобалізації в державах-членах, зокрема, шляхом реалізації регіональної політики економічного стимулювання, соціальної солідарності, розвитку культури і захисту регіональної самобутності [19]. Вона зумовлює існування регіонального рівня влади, органів для прийняття рішень, які демократично обрані, є самостійними і мають достатні засоби, фінансово-матеріальну основу для виконання своїх повноважень. Передбачається регулювання питань організації і повноваження регіонів у конституції або законах, делегування їм повноважень державою або громадою згідно з визначеною ситуацією і встановленими преференціями відповідно до регіону. Проєкт хартії визначає форми організації регіональних органів влади, контролю і співробітництва з іншими органами влади, забезпечення рівноваги між багатими і бідними регіонами, їх участь у міжрегіональних і міжнародних відносинах.

Як свідчить практика більшості країн, це індикатори рівня розвитку в державі демократії й становлення громадянського суспільства, готовності до її інтеграції до європейської чи міжнародної спільнот.

З огляду на це проф. Т. Вюртенбергер зазначає, що місцева (регіональна) автономія і регіоналізація (регіоналізм) є метою європейського правового порядку і європейської політики у сфері права [20]. На наше переконання, перспективними є подальші ґрунтовні дослідження європейської системи регіональної та місцевої демократії, а також інших, пов'язаних з ними, відповідних інститутів.

Сьогодні саме на національному рівні в сучасних умовах регіони наділені найбільшим обсягом правосуб'єктності. При цьому, ураховуючи найважливіші ознаки (особливості) регіонів, зокрема адміністративно-територіальну основу; історичні, соціально-культурні, етнічні та демографічні особливості; природні умови і ресурси; матеріально-технічну базу, виробничу і соціальну інфраструктуру; наявність однотипної нормативно-правової бази, на нашу думку, можна виокремити такі рівні реалізації його міжнародно-правового статусу:

- універсальний, що характеризується обмеженою правосуб'єктністю регіонів;
- міжрегіональний, де розвиваються міжрегіональні та міждержавні економічні, політичні та культурні зв'язки;
- двосторонній (локальний) – тут відбувається активна прикордонна співпраця сусідніх держав у різноманітних сферах і в межах передбачених повноважень.

Загалом, якщо в 1970-х роках категорії «регіон», «регіоналізм» застосовувались РЄ, ЄС, НБСЄ та іншими регіональними організаціями для характеристики територій, поділених на адміністративні одиниці з певними повноваженнями, взаємовідноси – нами між державними та підпорядкованими їм структурами, наданням їм підтримки, то в кін. ХХ – поч. ХХІ ст. вони використовуються на глобальному рівні. Проблеми, пов'язані з визначенням міжнародно-правового статусу, розглядаються різними міжнародними організаціями, включаючи ООН, ОЕСР, ОЧЕС та ін. Активізується міжнародно-правове забезпечення регіонального розвитку, інфраструктури регіонів, регіональної політики, регіонального самоврядування, його взаємодії з іншими структурами влади відповідно до існуючих форм державного устрою, принципів децентралізації й субсидіарності, національних інтересів та потреб населення.

Безумовно, позитивне розв'язання цих питань на основі відповідних науково обґрунтованих концепцій, розроблення відповідних міжнародно-правових стандартів і механізмів їх реалізації сприятимуть сталому збалансованому регіональному розвитку держав, що є основою національної злагоди й стабільного економічного зростання, суспільного миру і задоволення потреб людини, територіальних громад і світового співтовариства.

Література

1. Каримова А. Б. Регионы в современном мире / А. Б. Каримова // Социс. – 2006. – №5. – С. 38.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад, і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 1020; Словник іншомовних слів [за ред. акад. О. С. Мельничука]. – К. : Укр. рад. енцикл., 1985. – С. 711; Kopalinski W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych / Władysław Kopalinski. – С. 360.
3. Керецман В. Ю. Державне регулювання розвитку регіонів в Україні: теорія і практика. автореф. дис. ... : спец. 25.00.02 / В. Ю.Керецман. – К., 2005. – С.10.
4. Гутман Г. В. Управление региональной экономикой / Г. В. Гутман, А. А. Мироедов, С. В. Федин. – М., 2001. – С. 8.

5. *Roemheld L.* Integral Federalism: Model for Europe. Historical development, Philosophy, State, Economy, Society / L. Roemheld. – Frankfurt / M; Bern; N.-Y.; P., 1990; Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком / Д. М. Стеченко. – К., 2000. – С. 216.
6. *Поліщук А. С.* Комунальна регіональна економічна політика в Європейському Союзі: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спеціал. 08.05.01 / А. С. Поліщук. – К., 2001. – 21 с.
7. *Безверхнюк Т. М.* Роль принципів «європейського регіоналізму» в організації вітчизняної системи регіонального управління [Електронний ресурс] / Т. М. Безверхнюк // Режим доступу: www.oridu.odessa.ua/news/bok/; Бостан С. К., Тимченко С. М. Державне право зарубіжних країн. – К., 2005. – С. 231; Чиркин В. Е. Государствование: Учеб. – М., 2000. – С. 186.
8. *Зіллер Жак.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівнял. аналіз: Пер. з фр. – К. : Основи, 1996. – С.124.
9. *Sharpe L. J.* Rise of Meso Government in Europe: Sage Publications / L. J. Sharpe. – London, 1993. – P.1.
10. *Шкабаро В. М.* Конституційно-правовий статус міста в Україні. Автореф. ... к. ю. н. / В. М. Шкабаро. – К., 2005. – С. 8; Пастернак О. М Деякі теоретичні проблеми правосуб'єктності адміністративно-територіальних одиниць у сфері місцевого самоврядування // Часопис Київського університету права. – 2005. – №4. – С.112-117.
11. *Кичун В. І.* Конституційно-правові основи взаємовідносин вищих органів влади України і Автономної Республіки Крим: Автореф. ... к. ю. н./ В. І. Кичун. – Х., 2001. – С. 9.
12. *Погорілко В. Ф., Федоренко В. А.* Конституційно-правова відповідальність // Правова держава: Щорічник наук. праць. Вип. 13. – К., 2002. – С. 119; Батанов О. В. Суб'єкти відповідальності у місцевому самоврядуванні: питання теорії та практики // Держава і право : Зб. наук. праць. Вип.19. – К., 2002. – С. 837.
13. *Шкабаро В. М.* Конституційно-правовий статус міста в Україні: Дисерт. ... к. ю. н. / В. М. Шкабаро. – К., 2005. – С.142.
14. *Миронов О. О.* Конституционное право Российской Федерации и его субъекты. Личность и власть (конституционные вопросы) // Межвузовский сбор. науч. работ. – Р.-на-Д., 1995. – С. 79; Ягудин Ш. Ш. Конституционный статус автономной республики: Автореф. ... к. ю. н./ Ш. Ш. Ягудин. – М., 1982. – С. 6; Чиркин В. Е. О публичной власти (постановка проблемы) // Государство и право. – 2003. – №10. – С. 13-14. World Urbanization Prospects, United Nations, New York, 2006. – 256 p.
15. Декларація щодо регіоналізму в Європі 1996 р. [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/; Регіональна політика в країнах Європи. Досвід для України / За ред. С. Максименка. – К. : Логос, 2000. – 171 с.
16. Европейская хартия местного самоуправления, Страсбург, 1985 г. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun>
17. Европейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади, прийнята РЄ 1980 р.
18. *Баймуратов М. О.* Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук (12.00.02) / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова / М. О. Баймуратов. – Од., 1996. – 54 с.
19. Проект Европейской хартии региональной демократии. Рекомендация 240 (2008). [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://www.coe.org/>
20. *Вюртенбергер Т.* Регіональна політика Європейського Союзу // [Електронний ресурс] / Т.Вюртенбергер // Режим доступу: <http://www.municipal.gov.ua>